

הקשר בין בריונות וקורבנות בקרב תלמידי בתי הספר

רות ברקוביץ' ורמי בנבנישתי

מחקר זה בוחן (1) את הקשר בין בריונות וקורבנות; (2) את גודלה של קבוצת האלימים שהם גם קורבנות (קבוצה בסיכון מיוחד); (3) את ההבדלים בקשר אלימות-קורבנות לפי מין, השלב בחינוך (חטיבות ביניים לעומת חטיבות עליונות) ומוצא אתני (יהודים לעומת ערבים). כמו כן, נבחנו הבדלים בין התלמידים על פי אופן מעורבותם במעשי בריונות (בריונים בלבד, קורבנות בלבד, בריונים-קורבנות, ולא מעורבים במעשי אלימות), כיצד הם תופסים את אקלים בית הספר ואיך הדבר משפיע על היעדרויות התלמידים מבית הספר בשל פחד. הבדיקות נערכו על פי המודל לבריונות – הצקות או הטרדות, ועל פי הגדרת בריונות: שימוש לרעה בכוח באופן שיטתי, חוזר ונשנה ומכוון.

המדגם התבסס על קבצי נתונים של משרד החינוך לשנת תשס"א, וכולל 13,262 תלמידי כיתות ז'-י"א מבתי ספר ברחבי הארץ.

מן המחקר עולה כי ההסתברות להיות קורבן גבוהה יותר בקרב תלמידים המפעילים בריונות כלפי אחרים. בקרב תלמידי החטיבות העליונות ובקרב תלמידים ממוצא ערבי יש נטייה חזקה יותר לחיבור בין קורבן ובריון, אולם לא נמצאו הבדלים בין בנים ובנות בעוצמת הקשר בין בריונות וקורבנות. עוד נמצא כי תלמידים המעורבים באלימות בדפוס המשלב בריונות וקורבנות מדווחים על חוסר ביטחון גדול, על יותר היעדרויות מבית הספר בשל פחד ועל תמיכת מורים מעטה לעומת שאר התלמידים.

מילות מפתח: בריונות, קורבנות, אקלים בית הספר, תמיכת מורים, תחושת חוסר ביטחון, היעדרויות מבית הספר בשל פחד

אלימות בקרב בני הנוער בארץ ובעולם היא תופעה רחבת היקף ומדאיגה ביותר. מעורבות בני הנוער במעשי אלימות עוררה דיון ציבורי על הדרכים הרצויות להתמודדות עם התופעה במסגרות שונות, ובכתי ספר בפרט. מרבית המחקרים אשר עסקו במאפייני ההתנהגות האלימה, התייחסו לילדים כאל מפעילים אלימות כלפי אחרים בלבד (perpetrators) או כאל קורבנות לאלימות המופנית אליהם מצד אחרים בלבד (victims). אולם, ספרות המחקר מהשנים האחרונות מצביעה על כך, כי ילדים רבים אינם ניתנים לסיווג כתוקפנים בלבד או כקורבנות בלבד, ומאבחנת טיפוס

שלישי נוסף, בריון-קורבן (bully-victim) או קורבן אגרסיבי (aggressive victim), שהוא ייחודי ומובחן במאפייניו (Hanish & Guerra, 2004; Ma, 2001; Nansel, Overpeck, Ramani, Ruan, Simons-Morton, & Scheidt, 2001; Salmivalli, Lagerspetz, Bjorkvist, Osterman, & Kaukianen, 1999; Unnever, 2005). קבוצה זו עמדה במרכזם של מחקרים מועטים בלבד, וידוע מעט יחסית אודות ילדים אלו וכיצד הם נבדלים מתוקפנים או מקורבנות אחרים. על רקע זה בוחן המחקר הנוכחי את שכיחות התופעה של תלמידים המפעילים בריונות כלפי אחרים ושהם גם קורבנות למעשים אלו, בקרב כלל אוכלוסיית התלמידים בישראל ובקרב תת-קבוצות של תלמידים הממוינות על פי מגדר, שלב החינוך ומוצא אתני. המחקר גם בוחן את עוצמת הקשר שבין בריונות וקורבנות בקרב כל אחת מתת-הקבוצות, וכך מה מאפיין את הפרופיל של תלמידים שהם בריונים-קורבנות, לעומת תלמידים שהם רק קורבנות, רק מפעילים בריונות כלפי אחרים, או שאינם מעורבים כלל בבריונות בבית הספר.

סקירת ספרות

מתוך סקירת הספרות המקצועית מתחוויר כי במעשי אלימות בבית הספר משתתפים שני טיפוסים עיקריים: תוקפן וקורבן (Boulton & Underwood, 1992; Craig, 1998; Furlong, Chung, Bates, & Morrison, 1995; Haynie, Nansel, Eitel, Crump, Saylor, & Yu, 2001; Kumpulainen et al., 1998; Ma, 2001; Nansel et al., 2001; Olweus, 1993; Perry, Kusel, & Perry, 1998). אולם, מהספרות גם עולה שהנטייה להתנהג בבריונות כלפי אחרים והנטייה להיות קורבן אינן מבטלות זו את זו. אף על פי שבמקרים רבים יש לקורבנות סגנון התנהגות כנוע, הרי לתת-קבוצה מתוכם יש סגנון התנהגות יותר תוקפני ופרובוקטיבי. אלו מכונים לעתים "קורבנות פרובוקטיביים" (provocative victims), ודפוס ההתנהגות שלהם משלב חרדה ותוקפנות (Olweus, 1993; Salmivalli et al., 1999). חוקרים אחרים (Bartini, & Brooks, 1999; Unnever, 2005) דנים ב"קורבן אגרסיבי", המוגדר כנער המגיב לאלימות המופנית כלפיו בצורה תוקפנית. נערים כאלו אינם נוטים להשתמש באלימות באופן יזום, אולם הם תוקפניים בנסיבות של גמול או נקמה, ודפוס ההתנהגות שלהם שונים בצורה מובהקת מאלו של "בריון בלבד" או "קורבן בלבד". חוקרים שונים בדקו את המאפיינים הייחודיים של בני נוער אלו. כך לדוגמה פרי, קוסל ופרי (Perry et al., 1998) מצאו כי כמה מקורבנות האלימות הקשה ביותר היו למעשה ילדים תוקפניים ביותר. לפי תיאורי חבריהם הם יוזמים קטטות, גוררים

תלמידים אחרים להסתבכות, לועגים לאחרים, דוחפים ומכים אחרים ומתעצבנים בקלות. יתרה מזו, ילדים אלו היו ברוב המקרים במצב נפשי גרוע יותר לעומת תלמידים בקבוצת הבריונים או הקורבנות (Demaray & Mallecki, 2003a). הם הראו הסתגלות פסיכולוגית-חברתית נמוכה יותר מתלמידים שאינם מעורבים כלל במעשי בריונות, ונמצאו נמנים עם קבוצה מובחנת בסיכון גבוהה המאופיינת בשיעורים גבוהים של בעיות התנהגות, תסמינים דיכאוניים, שליטה עצמית וביטחון חברתי נמוכים, ותפקוד לקוי ביותר בבית הספר (Forero, McLellan, Rissel, & Bauman, 1999; Haynie et al., 2001; Kumpulainen et al., 1998; Nansel et al., 2001; Schwartz, 2000). בנוסף, קבוצה זו מאופיינת בתמיכה חברתית מועטה ובכידוד חברתי (Demaray & Malecki, 2003b; Forero et al., 1999; Hanish & Guerra, 2004; Haynie et al., 2001; Schwartz, 2000).

השכיחות של תופעת החפיפה בין קורבנות לתוקפנות

סמית' ושארפ (Smith & Sharp, 1994) מגדירים בריונות (bullying) כשימוש לרעה בכוח. אם זה נעשה באופן שיטתי, מכוון, חוזר ונשנה, במסגרת יחסי כוחות בלתי שוויוניים, כי אז מדובר בבריונות. יש להבחין בין בריונות כפי שהוגדרה כאן, לבין אלימות, שהיא תופעה רחבה יותר. הבריונות עומדת במוקד המחקר הנוכחי. מחקרים אחדים שעסקו בסוגיית החפיפה בין תוקפנות לקורבנות השתמשה בהגדרת הבריונות כפי שהציעו סמית' ושרפ, תוך שימוש באמצעי מדידה שונים.

כמה מחקרים בחנו את נושא הבריונות באמצעות שאלונים למילוי עצמי שמילאו התלמידים. ממחקר שנערך בארצות-הברית (Haynie et al., 2001) עולה כי 53.0% מן התלמידים שדיווחו על התנהגות בריונית בתדירות גבוהה, דיווחו גם על היותם קורבנות בתדירות גבוהה. זהו שיעור גבוה במיוחד בהשוואה למחקרים אחרים. לדוגמה, במחקרם של פרי ואחרים (Perry et al., 1998) נמצא כי כמה מקורבנות האלימות הקשה ביותר היו בין הילדים התוקפניים ביותר (5.2% מכלל המדגם). שיעורים דומים, 6%–8%, נמצאו במחקרים אחרים (Nansel et al., 2001; Schwartz, 1997; Dodge, Pettit, & Bates, 1997).

במחקרים אחרים, שבהם השתמשו בשאלונים למילוי עצמי למדידת תופעת הבריונות, סווגו משתתפי המחקר לארבע קבוצות: בריונים בלבד, קורבנות בלבד, בריונים-קורבנות ותלמידים שאינם מעורבים בצורה משמעותית במעשי בריונות. לדוגמה, קומפוליינן ואחרים (Kumpulainen et al., 1998) מצאו כי מתוך כלל המשתתפים במחקר, 7.6% השתייכו לקבוצת הבריונים-קורבנות. גאמפל (Gumpel, 2008), שחילק את תלמידי מחקרו לארבע קבוצות על פי ציוני התקן שלהם לסקר האלימות בבתי ספר (School Violence Inventory), מצא כי הקבוצה של תוקפנים-קורבנות באופן קיצוני, מהווה 1.5% עד 5.0% מתלמידי המדגם.

במחקר אחר (Forero et al., 1999), התקבלו שיעורים גבוהים יותר של בריונים-קורבנות (21.5%).

מחקרים אחרים מזהים את דפוס ההתנהגות המשולב של "הקורבן האגרסיבי" באמצעות "בחירת עמיתים" (Peer Nomination). בשיטה זו התלמידים מציינים מי מעמיתיהם הם בריונים ומי מהם קורבנות בריונות. על פי שיטה זו, נמצא שהקורבנות התוקפנים הם 4.2% (Schwartz, 2000) עד 16.0% (Hanish & Guerra, 2004) מכלל תלמידי המדגם.

קורבנות-תוקפנות בתת-קבוצות

המחקר בתחום אלימות של בני נוער בכלל, ואלימות בבתי הספר בפרט, בוחן את הקשר בין התופעות השונות של אלימות וקורבנות ובין משתנים מרכזיים: מגדר, גיל ושייכות לקבוצת מיעוט תרבותית או אתנית. העניין במשתנים אלו נעוץ בדפוסים שונים של אלימות וקורבנות אשר נצפו בקרב ילדים ובני נוער בגילים שונים משני המינים, מקבוצות מיעוטים ומתרבויות שונות (ראו סקירה אצל Benbenishty & Astor, 2005). זאת ועוד, זיהוי ההבדלים בין הקבוצות השונות חשוב גם מסיבות מעשיות וגם מבחינה תיאורטית. מעשית, חשוב לזהות מי הם הילדים ובני הנוער החשופים יותר לאלימות ולבריונות, ומהם מאפייניהם, כדי למקד את מאמצי המניעה והטיפול בקבוצות הפגיעות יותר. תיאורטית, ההבדלים בין הקבוצות השונות עשויים ללמד על המנגנונים הקושרים קורבנות לתוקפנות.

באופן כללי נראה שהתיאוריה בתחום זה אינה מציעה השערות חזקות באשר לקשרים שבין מגדר, גיל ומוצא אתני, לבין תופעת התלמיד שהוא גם אלים וגם קורבן. מחקרים כגון מחקרו של שוורץ (Schwartz, 2000) מציינים השערות ברמה האישיותית וההתפתחותית, וקושרים בין תופעת הבריון-הקורבן לבין מאפיינים אישיים, כגון קושי בוויסות רגשי בשל בעיות התנהגותיות, אימפולסיביות וקושי להתמקד במשימה, הגורמים ליחסים מתעמתים עם בני הגיל, ועם הזמן להתפתחות של אלימות, קורבנות, והשילוב ביניהם. אולם השערות אלו אינן מאפשרות לנבא את מידת השכיחות של תופעת הבריונות-קורבנות בקרב קבוצות חברתיות-דמוגרפיות שונות.

שוורץ (Schwartz, 2000) מציע השערה אקספלורטיבית, בהתבססו על ממצאים של מחקרים קודמים, שיהיו הבדלים בין בנים לבנות בדפוס המשולב של בריון-קורבן, מבלי להציע רציונל תיאורטי. גישה זו אופיינית לכמה מחקרים בתחום, המדווחים על כך שבנים, יותר מבנות, מעורבים באלימות גם כאלימים, גם כקורבנות וגם כקורבנות תוקפנים, מבלי לנסות להסביר את התופעה באופן תיאורטי (DuRant, Krowchuk, Kreiter, Sinal, & Woods, 1999; Forero et al., 1999; Hanish & Guerra, 2004; Lagerspetz, Bjorkvist, & Peltonen, 1988; Ma, 2001; Mouttapa,

Rohrbach, Gallaher, Valent, & Unger, 2004; Nansel et al., 2001; Olweus, 1993; Pellegrini et al., 1999; Shaffer & Ruback, 2002; Smith & Sharp, 1994). בעניין גיל התלמידים מצינות הניש וגוארה (Hanish & Guerra, 2004), שמחקרים בתחום זה אינם מאפשרים לבחון את הקשר בין גיל לבין הדפוס המשולב של אלימות וקורבנות, משום שבדרך כלל הם מתמקדים בקבוצת גיל אחת, או שהם מתבססים על צירוף של כמה גילים. במחקרן הן עקבו אחר קבוצת תלמידים בשתי נקודות זמן – כיתה ד' וכיתה ו'. על סמך מחקרים התפתחותיים קודמים, הן שיערו שהקשר בין קורבנות לתוקפנות יהיה חזק יותר בקרב התלמידים הצעירים. כמו כן, הן רצו לבחון אם ההשתייכות לקבוצות (תוקפנים בלבד, קורבנות בלבד, קורבנות-תוקפנים ולא מעורבים כלל) משתנה עם הזמן. אחת ההשערות שהעלו היא, שייתכן שתלמידים שהיו קורבנות בשלב מוקדם ינהגו בתוקפנות מאוחר יותר כדי להגן על עצמם. הן מצאו קשר חזק יותר בין תוקפנות לקורבנות דווקא בקרב תלמידי כיתה ד' לעומת כיתה ו'. החוקרות פירשו ממצא זה כתומך במחקרים אחרים, שמצאו כי עם הזמן חלה הבחנה ברורה יותר בין ילדים תוקפניים למי שאינם תוקפניים. כלומר, בעוד שבגיל צעיר רבים הילדים המעורבים באלימות, עם השנים חלים תהליכים התפתחותיים המביאים לכך שקבוצת הילדים האלימים הולכת וקטנה, ובכך גם קטנה הקבוצה המשולבת של קורבנות-תוקפנים (Lorber & Stouthamer-Lorber, 1998).

מתוך סקירת הספרות עולה כי טרם נערכו מחקרים שבחנו אם הקשר בין תוקפנות לקורבנות שונה בקרב קבוצות מיעוט ורוב, וברקע אתני ותרבותי שונה. אמנם היו מחקרים שבחנו את הקשר בין השתייכות לקבוצות מיעוט או רוב לבין אלימות וקורבנות (כגון Hanish & Guerra, 2000; Rodkin, Farmer, Pearl, & Van Acker, 2000), אך לא את ההבדלים במבנה החפיפה ביניהם. מחקרנו ממשיך את המחקר האקספלורטיבי בתחום זה בהקשר שונה ממה שנבחנו בעולם עד כה. שלא כמחקרים הבוחנים קבוצות מיעוטים המוטמעות בקבוצת הרוב ונמצאות אֶתה ביחסי גומלין בבית הספר, מחקרנו מתמקד בהבדלים בין יהודים וערבים בישראל הלומדים בבתי ספר נפרדים. באופן זה, ההבדלים ביניהם אינם יכולים להיות מוסברים ביחסי גומלין אלימים בין יהודים וערבים בבתי הספר (הסבר זה מציעים, לדוגמה, פינקלהור ואסדיגן, Finkelhor & Asdigian, 1996).

מסגרת תיאורטית להשערות המחקר

תופעות אלימות וקורבנות והשילוב של שתיהן הן מורכבות. לכן סביר שיש צורך בכמה מסגרות תיאורטיות כדי להקיף את היבטיהן השונים. להערכתנו, נוסף לתיאוריות התפתחותיות שבהן נעשה שימוש במחקרים עד עתה, יש מקום לשלב גם זוויות ראייה ותיאוריות שהתפתחו בתחום הסוציולוגיה והקרימינולוגיה.

שילוב של תיאוריות אחדות עשוי להסביר את התופעות הקשורות לשילוב של תוקפנות וקורבנות, ולהוות רציונל תיאורטי להצגת השערות לשם הבנה מעמיקה יותר של התופעה. להלן נציג בקצרה מספר תיאוריות שהן בסיס להשערות במחקר הנוכחי.

תיאוריית ההתחברות הדיפרנציאלית

הניסיון המצטבר בתחום הדינמיקה הקבוצתית מלמד שקבוצות נוטות לברור את חבריהן ולהשפיע עליהם. הקבוצה שואפת להיות הומוגנית מבחינת העמדות וההתנהגות של חבריה. סאת'רלנד (Sutherland, 1942), אשר העתיק תפיסה זאת לתחום ההתנהגות העבריינית, הניח שאנשים פונים להתנהגות עבריינית בעקבות התחברות דיפרנציאלית עם אנשים התומכים בהפרת החוק. הם מאמצים את ההתנהגות העבריינית באמצעות תהליכים של למידה חברתית. התנהגות עבריינית נלמדת בדרך של אינטראקציה בין-אישית הומוגנית. ככל שהגיל צעיר יותר התהליך חזק ואינטנסיבי יותר.

לורבר, פלטון ורייד (Lorber, Felton, & Reid, 1984), אשר דנו בתפקידה של למידה חברתית במעגל ההתעללות קורבן-בריון, מצאו כי קורבנות ההתעללות הם לרוב פראיים, תוקפניים ואלימים יותר מחבריהם שאינם סובלים מאלימות. הם מסבירים תוצאות אלו כהתנהגות חברתית נלמדת; כך הופכים ילדים שהיו קורבנות לתוקפנים בעצמם, או שהם מטמיעים את תפקיד הקורבן, ולכן יש סיכוי גדול שגם בעתיד יהיו קורבנות אלימות חוזרת ונשנית.

תיאוריית החשיפה לסגנון חיים ותיאוריית הפעולות השגרתיות לפי תיאוריית החשיפה לסגנון החיים (Lifestyle exposure theory) וגם לפי תיאוריית הפעילויות השגרתיות (Routine activities theory) (Cohen & Felson, 1979;) (Hindelang, Gottfredson & Garofalo, 1978), הסיכון שאדם ייפגע מפעילות פלילית תלוי בחשיפתו או בקרבתו לאוכלוסייה פוגעת, והחשיפה תלויה בסגנון החיים של האדם ובפעילויותיו השגרתיות. על פי עקרון ההומוגניות בתיאוריות אלו יש סבירות גבוהה יותר שאנשים אלו יהיו קורבנות ככל שיבואו במגע עם בני קבוצות דמוגרפיות שבהן שיעור התוקפנים גבוה. אחת התוצאות של הנטייה לאינטראקציה חברתית הומוגנית היא שלתוקפנים סבירות גבוהה יותר לבוא במגע עם אנשים בעלי מאפיינים דמוגרפיים דומים לשלהם. לכן יש לתוקפנים יש סיכוי גבוה יותר, לעומת לא תוקפנים, להפוך לקורבנות, משום שסגנון החיים שלהם מפגיש אותם לעתים קרובות עם תוקפנים אחרים. לדוגמה: במחקר שנערך בארצות-הברית נמצא כי הן תוקפנים אלימים והן קורבנות של פשע אלימים נוטים להיות צעירים, זכרים, כהי עור ומתגוררים באזורים עירוניים (Hindelang et al., 1978).

תיאוריית התת-תרבות של האלימות ותיאוריית ההגנה העצמית
ההסבר המסורתי לקשר בין קורבנות ותוקפנות נובע מתיאוריית התת-תרבות של
האלימות, אשר עיצבו במקור וולפגנג ופרקוטי (Wolfgang & Ferracuti, 1967). תת-
תרבות היא מערכת נורמטיבית של קבוצה קטנה באוכלוסייה שחלק מערכיה
החברתיים שונים מאלו של החברה הכללית. תיאוריה זו מציעה כי באזורים מסוימים,
ועבור תת-קבוצות מסוימות, יש מערכת ערכים התומכת בשימוש באלימות. קיומה
של מערכת נורמות תת-תרבותית מגבירה את הסיכוי שאדם יחליף בין תפקידי התוקפן
והקורבן: קורבנות פשע עשויים להפוך לתוקפנים בשל נורמות המצדיקות נקמה,
ולהפך, תוקפנים עשויים להפוך לקורבנות משום שערכיהם תומכים באלימות לשם
יישוב מחלוקות, ולעתים קרובות הם עצמם קורבנותיה של אלימות זו (Singer, 1981).
קשר זה בין קורבנות לבין תוקפנות לשם הגנה עצמית או לשם נקמה הוצע
בהקשר של הבאת נשק לבית הספר ושימוש בו. במחקרם של חורי-כסאברי,
בנבנישתי ואסטור (Khoury-Kassabri, Astor, & Benbenishty, 2007) נמצא, כי
נשיאת נשק לבית הספר קשורה בין היתר לקורבנות. עלייה ברמת הקורבנות המדווחת
מגבירה את הסיכוי לנשיאת אקדח או סכין. מחקרים נוספים העלו ממצאים דומים
(Benbenishty & Astor, 2005; DuRant, Getts, Cadenhead, & Woods, 1995; Furlong, Bates, & Smith, 2001; Paetsch & Bertrand, 1999).

מודל הנתיבים ההתפתחותיים (Developmental Pathways)
לורבר וסתאות'מר-לורבר (Lorber & Stouthamer-Lorber, 1998) מדווחים על סמך
מחקרים בנושא התפתחות העבריינות (Huizinga, 1995; Le Blanc, Cote, & Lorber, 1991)
כי צורות קלות של עבריינות מקדימות צורות חמורות יותר עם הזמן, וכי מספר
הנערים המעורבים באלימות הולך ופוחת ככל שהם מתבגרים. כך בגילים הצעירים,
נערים רבים מעורבים במעשי אלימות קלה, כגון בריונות, דחיפות, גניבות שוליות ואי
ציות. עם ההתבגרות ניכרת התגבשות מעשי האלימות כך שבו-זמנית הנערים
מעורבים בגילויי תוקפנות כלפי חבריהם לקבוצה והם גם קורבנות לאלימות
שמפעילים חבריהם. מעשי האלימות הופכים לחמורים יותר וממוקדים בקרב תת-
קבוצה של נערים מבוגרים יותר שהם אלימים במיוחד, ומבצעים מעשי אלימות
חמורים כגון ונדליזם, בריחה מהבית, מאבקי כנופיות, אונס, תקיפה אלימה, ובמקביל
הם קורבנות של מעשים מסוג זה.

כאשר משלבים תיאוריות אלו, ניתן לזהות תהליך התפתחותי שבמסגרתו, מתוך
קבוצת כלל התלמידים המעורבים במידה זו או אחרת באלימות, מתגבשת בהדרגה
תת-קבוצה של תלמידים שממשיכה להיות מעורבת באלימות גם בבגרות, ובמידה
רבה מסלימה את סוגי האלימות שבהם היא מעורבת. בתת-קבוצה זו מתקיימים

תהליכים הדדיים של למידה חברתית, שמביאים ליצירת תת-תרבות עבריינית, המקבלת בחיוב נורמות של שימוש באלימות לשם יישוב סכסוכים, ומצדיקה הגנה עצמית תוקפנית ונקמה. השילוב של תוקפנות וקורבנות בקבוצה זו יהיה לפיכך שכיח יותר. סביר שבקבוצה זו יהיו תלמידים שיהיו תוקפנים בלבד וקורבנות בלבד, אולם ניתן לצפות שתהיה שכיחות גבוהה יותר של מעורבות באלימות הנעה בין תקיפת אחרים לספיגת אלימות מהם.

מסגרת תיאורטית זו מכוונת אותנו לשער שהקשר בין קורבנות לבריונות יהיה חזק יותר בקרב המעורבים יותר באלימות – בניס לעומת בנות. יתרה מזו, ניתן לשער שעקב תהליך התגבשות האלימות עם הגיל, תלמיד מבוגר יותר המעורב באלימות כתוקפן, יהיה חלק מתת-קבוצה אלימה, וכך תגדל ההסתברות שיהיה גם קורבן. לכן נשער שהקשר בין בריונות לקורבנות יהיה חזק יותר בקרב התלמידים הבוגרים (תלמידי החטיבה העליונה).

אין במסגרת תיאורטית זו הצעה להשערה ברורה באשר להבדלים בין יהודים לערבים. המחקר על השפעות תרבותיות על אלימות (כגון: Benbenishty & Astor, 2005; Shaffer & Ruback, 2002; Unnever, 2005), מרמז שיש הבדלים תרבותיים בתחום ההצדקה לאלימות כדרך לפתרון סכסוכים, נורמות הנוגעות ל"כבוד" ולחשיבותה של נקמה. לכן ניתן בשלב הנוכחי להציג השערה אקספלורטיבית שיהיו הבדלים בין יהודים לערבים בקשר שבין בריונות לקורבנות, אך רק בהמשך יהיה מקום לבחון השערות ספציפיות ומכוונות.

בחלק השני של המחקר אנו מנסים לבחון השערות באשר לקשר שבין השתייכות לקבוצות השונות שזיהינו לבין מדדים המתארים את חוויותיהם של תלמידים בבית הספר. מהספרות עולה, שהתלמידים שהם גם אלימים וגם קורבנות של אלימות נמצאים במצב קשה במיוחד בבית הספר (Demaray & Mallecky, 2003a; Forero et al., 1999; Haynie et al., 2001; Kumpulainen et al., 1998; Nansel et al., 2001; Schwartz, 2000). אנו מבקשים לבחון את הקשר בין השתייכות לקבוצה זו לעומת השתייכות לקבוצות האחרות ביחס למדדי אקלים בית הספר, שנמצאו בעלי חשיבות במחקרים אחרים על אלימות במערכת החינוך (Astor, Benbenishty, Zeira, & Vinokur, 2002; Benbenishty & Astor, 2005; Benbenishty, Astor, Zeira, & Vinokur, 2002). המאמר מתמקד בתמיכת מורים, תחושת חוסר הביטחון בבית הספר, והיעדרות מבית הספר עקב פחד.

שאלות המחקר והשערותיו

שאלות המחקר והשערותיו עוסקות בבחינת הקשר בין בריונות וקורבנות ובחפיפה שביניהם. כמו כן נבחנת השאלה אם העוצמה והמבנה של הקשר בין בריונות וקורבנות שונים בקרב קבוצות תלמידים הממוינות לפי מגדר (בנים ובנות), גיל (שלב חינוך – תלמידי חטיבות ביניים ותלמידי חטיבות עליונות) והשתייכות אתנית-תרבותית (תלמידים יהודים וערבים). שאלות אלו ייבחנו ביחס למדר "בריונות, הצקות או הטרדות" של הראל ועמיתיו (הראל, קני ורהב, 1997; הראל, אלגנבוגן-פרנקוביץ, מולכו, אבר-עסבה וחביב, 2002; הראל, מולכו וטילינגר, 2003), המבוססות על הגדרת הבריונות כפי שהוצעה על ידי אולוויס (Olweus, 1993) ונוסחה על ידי סמית' ושארפ (Smith & Sharp, 1994).

בהמשך נבחן עד כמה קבוצות התלמידים שזיהינו (בריונים, קורבנות, בריונים-קורבנות או בלתי מעורבים בבריונות) שונות זו מזו בכל האמור לתפיסת התלמידים את תמיכת המורים בבית הספר, תחושת חוסר הביטחון בבית הספר והיעדרויותיהם מבית הספר עקב פחד פן יפגעו בהם. בכך אנו מתכוונים לבחון את המשמעות האפשריות של השתייכות לקבוצות אלו.

שאלות המחקר

1. מהו שיעור התלמידים המפעילים בריונות, הצקות או הטרדות כלפי אחרים והם גם קורבנות של מעשים מסוג זה?
2. האם יש קשר חיובי בין בריונות וקורבנות?
3. האם התפיסות ביחס לאקלים בית הספר ותחושת הביטחון של התלמידים המשתייכים לקבוצת הבריונים-קורבנות שליליות יותר משל התלמידים האחרים?

השערות המחקר

- 2(א) עוצמת הקשר בין בריונות וקורבנות תהיה גדולה יותר בקרב בנים לעומת בנות.
- 2(ב) עוצמת הקשר בין בריונות וקורבנות תהיה גדולה יותר בקרב תלמידי החטיבות העליונות לעומת תלמידי חטיבות הביניים.
- 2(ג) יהיה הבדל בעוצמת הקשר בין בריונות וקורבנות בקרב תלמידים יהודים ותלמידים ערבים (השערה אקספלורטיבית ללא כיוון).
- 3(א) תלמידים המשתייכים לקבוצת הבריונים-קורבנות ידווחו על תחושה חזקה יותר של חוסר ביטחון בבית הספר מאשר התלמידים האחרים.

3(ב) התלמידים המשתייכים לקבוצת הבריונים-קורבנות ידווחו על תמיכת מורים מועטה לעומת תלמידים אחרים בבית הספר.

3(ג) התלמידים המשתייכים לקבוצת הבריונים-קורבנות ידווחו על היעדרויות רבות יותר מבית הספר בשל פחד מפגיעה על ידי תלמיד אחר, לעומת תלמידים אחרים.

המחקר

המחקר מבוסס על ניתוח משני של נתונים שנאספו במחקרו של בנבנישתי (2003) על אלימות במערכת החינוך. המחקר נערך באביב של שנת הלימודים תשס"ב.

אוכלוסיית המחקר

כלל התלמידים במדינת ישראל בכיתות ז'-י"א בחטיבות הביניים ובחטיבות העליונות בפיקוח הממלכתי והממלכתי-דתי במגזר היהודי והערבי. לא נכללו באוכלוסייה: מוסדות של הפיקוח העצמאי ורשת אל-המעין, וכן מוסדות של חינוך מיוחד, חוות חקלאיות, מפת"ן ותלמודי תורה.

המדגם ושיטת הדגימה

המדגם התבסס על קבצי נתונים של משרד החינוך לשנת תשס"א. זהו מדגם אשכולות דו-שלבי, שבו האשכולות מחולקים לשכבות על פי שלב חינוך (חטיבת ביניים וחטיבה עליונה), מגזר (יהודי, ערבי ובדואי), ובתוך המגזר היהודי על פי פיקוח (ממלכתי או ממלכתי-דתי). מכיוון שהמדגם היה מבוסס על מדגם שכבות לא פרופורציונלי, בכל הניתוחים השתמשנו במשקלות דגימה, שהבטיחו כי התלמידים ייוצגו במדגם על פי הייצוג שלהם באוכלוסייה. כדי לאפשר ניתוחים לבדיקת מובהקות המבוססים על גודל המדגם המקורי תוקננו המשקלות, כך שסך גודל המדגם שעליו בוצעו החישובים זהה לגודל המדגם המקורי.

בכל אחד משלבי החינוך ובפיקוח הממלכתי, הממלכתי-דתי והערבי נדגמו 40 בתי ספר, ואליהם נוסף המדגם של בתי הספר הבדואיים. מכיוון שמספר בתי הספר הבדואיים בשלבי החינוך של חטיבות הביניים והחטיבות העליונות אינו גדול דיו, כלל מדגם בתי הספר הבדואיים 44 בתי ספר (27 חטיבות ביניים ו-17 חטיבות עליונות). בכל בית ספר שעלה במדגם נדגמו באופן מקרי שתי כיתות, כל אחת משכבה אחרת. בחטיבת הביניים נדגמו שתי כיתות מהשכבות ז', ח' ו-ט', ובחטיבות העליונות נדגמו שתי כיתות, האחת משכבה י' והאחרת משכבה י"א. בכל כיתה

שנדגמה כל הילדים שהיו נוכחים בכיתה מילאו שאלונים. שיעור היענות בתי הספר עמד על 92%. במחקר הנוכחי נכללו 13,262 תלמידים מ-509 כיתות ב-259 בתי ספר.

הבנים הם 51.4% מכלל התלמידים במדגם, והבנות 48.6% (מינם של 2.4% מתלמידי המדגם לא היה ידוע). בקרב הבנים, ההתפלגות בכל שלב חינוך שווה למדי, ואילו בקרב הבנות היה שיעור גבוה יותר בחטיבה העליונה לעומת חטיבת הביניים. כמו כן, המדגם מחולק בצורה שווה למדי בין חטיבות הביניים והחטיבות העליונות. כמחצית (54.3%) מתלמידי המדגם הם יהודים, והיתר לא יהודים. מבין התלמידים היהודים, 56.4% לומדים בפיקוח ממלכתי ו-43.6% לומדים בפיקוח הממלכתית (לוח 1).

לוח 1: התפלגות התלמידים לפי מגדר ושלב חינוך

סך הכול (N=12,979)		בנות (N=6,309)		בנים (N=6,670)		שלב חינוך/כיתה
%	N	%		%		
חטיבת ביניים						
19.6	2,546	9.0		10.6		כיתה ז'
18.7	2,421	8.2		10.5		כיתה ח'
16.9	2,194	7.9		9.0		כיתה ט'
24.1	3,125	12.4		11.7		כיתה י'
חטיבה עליונה						
20.7	2,693	11.1		9.7		כיתה י"א
100	*12,979	48.6		51.4		סך הכול

* גודל המדגם הוא 13,262 תלמידים. הפער מהסך הכול שבלוח נובע מחוסר מידע על המגדר או הכיתה ביחס ל-283 תלמידים.

המחקר נערך בצורת סקר רוחב, ומדידת המשתנים מתבצעת בנקודת זמן אחת בלבד באמצעות כלים מובנים למילוי עצמי. כלי המחקר היה שאלון אנונימי למילוי עצמי בעברית ובערבית, בהתאם לשפת האם של התלמיד. השאלון מבוסס על שאלונים שפיתחו בארצות-הברית פורלונג, מוריסון, צ'אנג, בייטס ומוריסון (Furlong, Morrison, Chung, Bates, & Morrison, 1997) (California School Climate Survey) ועל עבודתם של אסטור ועמיתיו (Astor, Behre, Fravil, & Wallace, 1997; Astor, Behre, Wallace, & Fravil, 1998), ונמצא תקף בבדיקות שונות (Benbenishty & Astor, 2005). השאלון המקורי בדק גם קורבנות והפעלת אלימות על פי מדד אלימות רחב יותר, הכולל שורה ארוכה יותר של התנהגויות אלימות ושל קורבנות.

הצקה, הטרדה ובריונות (bullying)

הוצגו בפני התלמידים שאלות על קורבנות והפעלה של הטרדה, הצקה ובריונות, על פי הנוסח העברי שהופיע בספריהם של הראל ועמיתיו (1997, 2002, 2003). בנוסח זה הוצגה בפני התלמידים ההקדמה הבאה: "אנו רוצים לשאול אותך בנושא של הטרדות, הצקות ובריונות בבית הספר. הטרדות, הצקות ובריונות זה כאשר תלמיד אחד, או קבוצת תלמידים, אומרים או עושים דברים לא נעימים או פוגעים בתלמיד, כולל דחיפות ומכות. גם כאשר מרגיזים תלמיד בכוונה שוב ושוב בצורה שפוגעת. אבל כאשר שני תלמידים בעלי כוחות שווים מתווכחים או רבים, זה לא נחשב הטרדה או הצקה". הסולם היה זהה למקובל (בעל חמש דרגות מ"כלל לא" עד "מספר פעמים בשבוע"). השאלה הוצגה פעם אחת לגבי קורבנות להצקה, להטרדה ולבריונות, ופעם אחת לגבי הפעלת התנהגות זו. בהתאם יצרנו שני משתנים דיכוטומיים, האחד מתייחס לקורבנות והשני לבריונות. תלמיד אינו נחשב קורבן אם דיווח כי בכלל לא היה קורבן או שהיה קורבן רק פעם או פעמיים במהלך שנת הלימודים שבה נערך המחקר. לעומת זאת, תלמיד נחשב לקורבן אם דיווח על קורבנות בתדירות גבוהה יותר (מדי פעם, בערך פעם בשבוע או כמה פעמים) במשך התקופה האמורה. באופן דומה נקבעה הדיכוטומיה לבריונות. הדיכוטומיה על פי תדירויות אלו נקבעה בדומה למחקרים קודמים (Olweus, 1993; Solberg & Olweus, 2003; Unnever, 2005).

מאפייני אקלים בית הספר

הפריטים בתחום זה נלקחו מהשאלון של פורלונג ומוריסון (Furlong & Morrison, 1994) הבודק כיצד תופסים התלמידים את אקלים בית הספר, בהיבטים הרלוונטיים לסוגיות של אלימות. המאפיינים שייכים לשני עולמות תוכן: תחושת חוסר ביטחון בבית הספר (לדוגמה: בשבילי, בית הספר הוא מקום מסוכן) ותמיכת המורים בתלמידים (לדוגמה: המחנכת שלי מכבדת אותי). סולם התשובות לשני המדדים היה בן ארבע דרגות (1 – מאוד לא מסכים; 4 – מסכים מאוד). מתוך שאלות אלו יצרנו שני מדדים מסכמים הכוללים את ממוצעי ערכי התשובות שניתנו לכל פריט: מדד תחושת חוסר בטחון ($\alpha = .83$) ומדד מסכם לתמיכת מורים ($\alpha = .84$) (ראו הרחבה אצל ברקוביץ', 2005).

פחד ללכת לבית הספר

אחת מתוצאות האלימות היא חשש של תלמידים לבוא לבית הספר, פן ייפגעו שוב ממצעי אלימות. התלמידים נשאלו כמה פעמים לא באו לבית הספר בחודש האחרון כי פחדו שמישהו יפגע בהם בבית הספר או בדרך אליו. התשובות לשאלה זו היו על

גבי סולם בן 4 דרגות (0 – אף פעם; 1 – פעם אחת; 2 – פעמיים; 3 – שלוש פעמים או יותר).

הליך המחקר

המחקר נערך ביוזמת משרד החינוך ובמימונו. את איסוף הנתונים ביצעה חברה חיצונית, ואת הפיקוח והמעקב על איסוף הנתונים ביצעו החוקרים. המנהלים קיבלו מראש הודעה בכתב על המחקר ממנכ"לית משרד החינוך ומלשכת המדען הראשי. את השאלונים מילאו התלמידים בנוכחות סוקר מטעם החוקרים. בטרם הגיעם לבתי הספר, קיבלו הסוקרים הדרכה והנחיה בנוגע לכללי התנהגות וקוד לבוש. יש לציין כי הייתה הקפדה על סוקרים דוברי ערבית לצורך סקירת בתי ספר במגזר הערבי. משך העברת השאלונים היה 15–30 דקות בממוצע.

ניתוח הנתונים

לצורך עריכת המחקר השתמשנו בשיטות הבאות:

- 1) לוח מצולב ומבחן (χ^2) נערכו על מנת לקבוע את הקשר בין בריונות לקורבנות בקרב אוכלוסיית המדגם הכללית, ובקרב תת-קבוצות על פי מין, שכבת גיל ומוצא אתני. השאריות המתוקננות (Sd.R) סימנו את התא בלוח המצולב שממנו נובע הקשר.
- 2) חלוקת תלמידי המדגם לארבע קבוצות (בריונים בלבד, קורבנות בלבד, בריונים-קורבנות ותלמידים שאינם מעורבים באלמות) באמצעות לוח מצולב עם שני משתנים דיכוטומיים לבריונות וקורבנות.
- 3) נערכה השוואה בדיעבד בין ארבע הקבוצות (Post-hoc comparison) באמצעות מבחן שפה (Scheffe) ביחס למדדי אקלים בית הספר והיעדרויות מבית הספר בשל פחד.

סוגיות אתיות

במהלך המחקר הייתה הקפדה מלאה על האנונימיות של התלמידים ושל בתי הספר במדגם. התלמידים המשתתפים קיבלו דף מידע על אפשרויות ההתייעצות ולתמיכה ללא תשלום אם ההשתתפות במחקר תעורר בהם תחושות של אי נוחות. המחקר קיבל את אישורם של ועדת האתיקה באוניברסיטה העברית ושל לשכת המדען הראשי במשרד החינוך.

ממצאים

קשר בין בריונות וקורבנות

הקשר בין בריונות לקורבנות (שני משתנים דיכוטומיים) נבדק באמצעות מבחן χ^2 (לוח 2). האחוזים המופיעים בלוח מתייחסים לשיעור התלמידים בתוך שורות הלוח, כלומר בקרב מי שדיווחו על קורבנות, ובסוגריים מופיע שיעור התלמידים מתוך סך כל המדגם. כמו כן מצוינות השאריות המתוקננות (Sd.R.) שהן סימן למידה שבה כל תא תורם לקשר בין שני המשתנים (Garcia-Perez & Nunez-Anton, 2003).

לוח 2: הקשר בין בריונות לקורבנות (N = 12,838)

האם הפעלת בריונות כלפי אחרים? (באחוזים)			
סך הכול N = 12,838	כן N = 1,387	לא N = 11,451	האם היית קורבן לאלימות
100%	8.2 (7.2) (Sd.R. = 8.50)	91.8 (80.7) (Sd.R. = 3.00)	לא N = 11,281
100%	29.9 (3.6) (Sd.R. = 22.90)	70.1 (8.5) (Sd.R. = 8.00)	כן N = 1,557
100%	(10.8)	(89.2)	% מתוך הסך הכול

לוח 2 מראה כי קבוצת התלמידים שהם גם קורבנות וגם תוקפנים היא רק 3.6% מכלל התלמידים. עם זאת נראה קשר ברור בין קורבנות לתוקפנות. בקרב הקורבנות, שיעור אלו שגם תוקפים אחרים גדול יותר מפי שלושה לעומת שיעור התוקפנים בקרב מי שאינם קורבנות (29.9% לעומת 8.2%, $\chi^2 = 668.06$, $df = 1$, $p < .001$). מבחינת השאריות המתוקננות, התא של בריונות במשולב עם קורבנות מראה שכיחות הגבוהה במידה ניכרת מעבר למה שהיה צפוי אם לא היה קשר בין התופעות. כלומר, יש סיכוי גבוה להופעה של הצירוף בריונות-קורבנות. שאלה 2, אם כן, אוששה.

קשר זה נבחן גם באופן נפרד בתת-קבוצות לפי מגדר, מוצא אתני ושלב חינוך (לוח 3). האחוזים המופיעים בלוח מתייחסים לשיעור התלמידים בתוך הטורים, כלומר בקרב תת-הקבוצות הנבחנות. כמו כן, מצוינות השאריות המתוקננות בסוגריים. ראשית נציין שבקרב הבנות במדגם ניכרת השתתפות פחותה במעשי בריונות לעומת בנים. אצל התלמידים היהודים ניכרת השתתפות פחותה במעשי בריונות לעומת התלמידים הערבים, ואצל תלמידי החטיבות העליונות ניכרת השתתפות פחותה במעשי בריונות לעומת תלמידי חטיבות הביניים. הבדיקות שנציג להלן אינן מושפעות מהבדלים אלו בין הקבוצות, משום שהן ממוקדות בשיעור החפיפה בתוך כל אחת מהקבוצות.

בריונות-קורבנות ומגדר

מבחינת χ^2 מצביעים כי קיים קשר מובהק בין בריונות לקורבנות בקרב הבנים ($\chi^2 = 292.6$, $df = 1$, $p < .001$) וכך בקרב הבנות ($\chi^2 = 184.3$, $df = 1$, $p < .001$). לכן, הסתברות של בנים וגם של בנות, להיות קורבנות גבוהה יותר בקרב המתנהגים בבריונות כלפי אחרים. שיעור הבריונים-קורבנות בקרב הבנים (6.4%) גבוה מהשיעור המקביל בקרב הבנות (1.1%). אולם, מבחינת השאריות המתוקננות ניכרת הצטברות גבוהה במעט במשבצת בריונים-קורבנות בקרב הבנים ($Sd.R = 14.10$) וגם בקרב הבנות ($Sd.R = 12.80$), ללא הבדל משמעותי בשאריות המתוקננות בין המינים. לכן ניתן להסיק שנמצא דמיון בין בנים לבנות במבנה הקשר בין בריונות לקורבנות. ממצא זה אינו מאשש את השערה 2(א).

בריונות-קורבנות ושלב חינוך

מבחינת χ^2 מצביעים על קשר מובהק בין היותו של תלמיד קורבן ובין היותו בריון, הן בקרב התלמידים בחטיבת הביניים ($\chi^2 = 183.755$, $df = 1$, $p < .001$) והן בחטיבה העליונה ($\chi^2 = 467.159$, $df = 1$, $p < .001$). אמנם, שיעור גדול יותר של בריונים-קורבנות נמצא בקרב תלמידי חטיבות הביניים (5.5%) לעומת החטיבות העליונות (3.1%), אך כמות רבה יותר של שאריות מתוקננות נצפתה דווקא בקרב תלמידי החטיבות העליונות ($Sd.R = 19.30$) לעומת תלמידי חטיבות הביניים ($Sd.R = 11.50$). מכאן ניתן להסיק כי בקרב תלמידי החטיבות העליונות יש נטייה חזקה יותר לחיבור בין קורבן ובריון לעומת חטיבות הביניים. ממצא זה מאשש את ההשערה 2(ב).

בריונות-קורבנות ומוצא אתני

מבחינת χ^2 מצביעים על קשר מובהק בין היותו של תלמיד קורבן ובין היותו בריון, בין אם הוא ממוצא יהודי ($\chi^2 = 485.718$, $df = 1$, $p < .001$) ובין אם הוא ממוצא ערבי ($\chi^2 = 185.927$, $df = 1$, $p < .001$). אמנם שיעור הבריונים-קורבנות בקרב היהודים

לוח 3: הקשר בין בריונות לקורבנות בקרב התקיבוצות על פי מגדר, מוצא אתני ושלב הינוך (באהודים)

אופן המעורבות באלימות	מגדר			מוצא אתני		שלב הינוך
	בנים	בנות	יהודי	לא יהודי	חטיבת ביניים	
לא מעורבים באלימות	70.8 (Sd.R = 3.00)	90.2 (Sd.R = .70)	82.1 (Sd.R = 2.30)	77.9 (Sd.R = 1.80)	75.4 (Sd.R = 2.00)	82.1 (Sd.R = 2.30)
בריונים בלבד	11.8 (Sd.R = -6.50)	2.6 (Sd.R = -3.60)	6.8 (Sd.R = -7.00)	8.0 (Sd.R = -4.80)	7.1 (Sd.R = -5.30)	7.2 (Sd.R = -6.70)
קורבנות בלבד	11.1 (Sd.R = -6.60)	6.1 (Sd.R = -2.50)	7.8 (Sd.R = -6.60)	10.1 (Sd.R = -4.40)	12.0 (Sd.R = -4.4)	7.6 (Sd.R = -6.60)
בריונים-קורבנות	6.4 (Sd.R = 14.10)	1.1 (Sd.R = 12.80)	3.4 (Sd.R = 19.70)	4.0 (Sd.R = 11.90)	5.5 (Sd.R = 11.5)	3.1 (Sd.R = 19.30)

הקשר בין בריונות וקורבנות בקרב תלמידי בתי הספר

(3.4%) נמוך במעט מהשיעור המקביל בקרב התלמידים שאינם יהודים (4.0%), אך כמות רבה יותר של שאריות מתוקננות נצפתה דווקא אצל תלמידי יהודים (Sd.R = 19.70) לעומת תלמידי שאינם יהודים (Sd.R = 11.90). מכאן ניתן להסיק שבקרב תלמידי יהודים יש נטייה חזקה יותר לחיבור בין קורבן ובריון לעומת תלמידי ערבים. ממצא זה מאשש את ההשערה 2 (ג) שיהיה הבדל בין יהודים לערבים, מבלי לשער מראש את כיוון ההבדל.

הבדלים כתפיסה ביחס לאקלים בית הספר והיעדרויות בשל תחושת פחד בקרב בריונים, קורבנות, בריונים-קורבנות, ולא מעורבים
 בשלב זה חולקו התלמידים שהשתתפו במחקר לארבע קבוצות על פי אופן מעורבותם במעשי בריונות (תלמידי שאינם מעורבים כלל במעשי בריונות, בריונים בלבד, קורבנות בלבד, ובריונים-קורבנות) באמצעות שני המשתנים הדיכוטומיים לבריונות וקורבנות שיצרנו. בדקנו אם ממוצעי המדדים של אקלים בית הספר והיעדרויות בשל פחד דומים בקרב ארבע הקבוצות, באמצעות ניתוח שונות עבור כל אחד מהמדדים בנפרד. הבדיקה נערכה על ידי השוואות בדיעבד בין ארבעת הקבוצות (Post Hoc Comparison) באמצעות מבחן שפה (Scheffe) ביחס לשלושת המשתנים הנמדדים (לוח 4).

לוח 4: ממוצעים וסטיות תקן של משתני אקלים בית הספר והיעדרויות מבית הספר בשל פחד לפי אופן המעורבות בבריונות

בריונים-קורבנות N = 465		קורבנות N = 1,092		בריונים N = 922		אינם מעורבים N = 10,359		
SD	M	SD	M	SD	M	SD	M	
.70	2.20	.60	2.40	.70	2.30	.70	2.70	תמיכת מורים ¹
.90	2.00	.80	1.80	.50	1.40	.50	1.30	חוסר ביטחון ¹
.860	.32	.698	.20	.469	.10	.226	.03	היעדרויות עקב פחד

1 בסולם: 1 - כלל לא מסכים, עד 4 - מסכים מאוד.
 2 בסולם: 0 - בכלל לא, 1 - פעם, 2 - פעמים ויותר.

במשתנה תחושת חוסר ביטחון נמצאו הבדלים מובהקים בין ארבע הקבוצות (F(3,11562) = 391.372, p < .001). ניתן לראות כי על פי מדד זה מצבם של הבריונים-קורבנות הוא הגרוע ביותר, ולאחריהם, בסדר עולה, הקורבנות, הבריונים, ואלו שאינם מעורבים כלל במעשי אלימות. השערה 3 (א) אוששה.

ניתוח בדיעבד של ההבדלים בין ארבע קבוצות המחקר (Post Hoc Comparison) הראה כי תחושת חוסר הביטחון של מי שאינו מעורב כלל במעשי בריונות נמוכה יותר מתחושת חוסר הביטחון של הבריונים ($MD = .09$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$) והקורבנות ($MD = .52$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$). ההבדל הגדול ביותר נמצא בין אלו שאינם מעורבים כלל במעשי בריונות ובין קבוצת הבריונים-קורבנות ($MD = .70$, $SE = .30$, p Scheffe $< .01$). עוד עולה מניתוח זה כי תחושת חוסר הביטחון של הקורבנות חזקה מזו של הבריונים ($MD = .43$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$) וגם תחושת חוסר הביטחון של הבריונים-קורבנות חזקה מזו של הבריונים ($MD = .61$, $SE = .03$, p Scheffe $< .01$) ואף מזו של הקורבנות ($MD = .18$, $SE = .03$, p Scheffe $< .01$).

גם במשתנה תמיכת המורים יש הבדלים מובהקים בין ארבע הקבוצות ($F(3, 11174) = 146.103$, $p < .001$). על פי מדד זה, הבריונים-קורבנות זוכים לתמיכת המורים המועטה ביותר בבית הספר, ולאחריהם בסדר עולה הבריונים, הקורבנות, ולבסוף אלו שאינם מעורבים בבריונות. השערה 3(ב) אוששה.

ניתוח בדיעבד של ההבדלים בין ארבע קבוצות המחקר הראה כי רמת התמיכה של המורים במי שאינו מעורב כלל במעשי בריונות גבוהה יותר מאשר התמיכה בבריונים ($MD = .37$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$) ובקורבנות ($MD = .22$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$). ההבדל הגדול ביותר נמצא בין אלו אשר אינם מעורבים כלל במעשי אלימות ובין קבוצת הבריונים-קורבנות ($MD = .50$, $SE = .03$, p Scheffe $< .01$). כמו כן, עולה מניתוח זה כי רמת תמיכת המורים שמקבלים הבריונים נמוכה מזו של הקורבנות ($MD = .15$, $SE = .03$, p Scheffe $< .01$) אך גבוהה מזו של הבריונים-קורבנות ($MD = .13$, $SE = .04$, p Scheffe $< .05$). עוד נמצא, כי רמת תמיכת המורים בקורבנות גבוהה מתמיכתם בבריונים-קורבנות ($MD = .30$, $SE = .04$, p Scheffe $< .01$).

אשר להיעדרויות מבית הספר בשל פחד מפני פגיעה על ידי תלמיד אחר עולה כי יש הבדלים מובהקים בין ארבע הקבוצות ($F(3, 11897) = 161.909$, $p < .001$). ממוצע היעדרויות עקב פחד של הבריונים-קורבנות הוא הגבוה ביותר, ולאחריהם, בסדר יורד, הקורבנות, הבריונים ואלו שאינם מעורבים בבריונות. הממצא שהתקבל מאשש את השערה 3(ג).

ניתוח בדיעבד של ההבדלים בין ארבע קבוצות המחקר (Post Hoc Comparison) הראה כי ממוצע היעדרויות מבית הספר בשל פחד מפגיעה על ידי תלמיד אחר של קבוצת הבריונים-קורבנות גבוה יותר מזה של הבריונים ($MD = .07$, $SE = .01$, p Scheffe $< .01$). ממוצע היעדרויות בשל סיבה זו של קבוצת הקורבנות גבוה עוד יותר מזה של אלו שאינם מעורבים במעשי בריונות ($MD = .18$, $SE = .01$, p Scheffe $< .01$). ההבדל הגדול ביותר נמצא בין אלו שאינם מעורבים כלל במעשי

בריונות ובין קבוצת הבריונים-קורבנות ($MD = .29$, $SE = .01$, p Scheffe $< .01$). כמו כן עולה מניתוח זה כי ממוצע ההיעדרויות מבית הספר בשל פחד מפגיעה על ידי תלמיד אחר של הקורבנות בלבד גבוה מזה של הבריונים בלבד ($MD = .11$, $SE = .01$, p Scheffe $< .01$). וכי ממוצע זה של קבוצת הבריונים-קורבנות גבוה עוד יותר מזה של קבוצת הבריונים בלבד ($MD = .22$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$). עוד נמצא כי ממוצע ההיעדרויות מבית הספר בשל פחד מפגיעה על ידי תלמיד אחר של הבריונים-קורבנות גבוה אף יותר מזה של הקורבנות בלבד ($MD = .11$, $SE = .02$, p Scheffe $< .01$).

דיון

המחקר בחן את הקשר בין קורבנות ובריונות, את שיעורה של קבוצת הקורבנות האלימים, שהיא קבוצה בסיכון מיוחד, ואת מידת הדמיון בקשר שבין בריונות לקורבנות בקרב תת-קבוצות המחולקות על פי מין, מוצא אתני ושלב חינוך. כמו כן, נבדקו הבדלים בין קבוצות התלמידים על פי אופן מעורבותם במעשי בריונות (בריונים בלבד, קורבנות בלבד, בריונים-קורבנות, ולא מעורבים במעשי אלימות) ביחס למשתני אקלים בית הספר והיעדרויות של התלמידים מבית הספר בשל פחד. מתוך הממצאים עולה כי יש קבוצת תלמידים שהם ב-זמנית גם קורבנות לבריונות וגם מפעיליה. מטרתנו הייתה לבחון את גודלה של קבוצה זו המעוררת עניין ודאגה מיוחדים, עקב ממצאים המצביעים על היותה קבוצה בסיכון גדול במיוחד. מצאנו כי מרבית תלמידי המדגם (80.7%) אינם מעורבים במעשי בריונות, לא כבריונים ולא כקורבנות. שיעור נמוך בהרבה (8.5%) מעורבים כקורבנות בלבד, ושיעור נמוך עוד יותר (7.2%) כבריונים בלבד. לבסוף, השיעור הנמוך ביותר (3.6%) התקבל ביחס לתלמידים שהם גם בריונים וגם קורבנות. ממצאים דומים עולים ממחקרים נוספים שעסקו בסוגיית החפיפה בין בריונות לקורבנות, והשתמשו באותה ההגדרה לבריונות, להטרדות ולהצקות.

עם זאת, יש מחקרים אשר בחנו את אותה הסוגיה ועשו שימוש בהגדרות דומות, אשר ממצאיהם אינם עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרנו. במחקרים אלו התקבל שיעור גבוה יותר של תלמידים המעורבים במעשי בריונות בכלל, ושיעור גבוה יותר של בריונים-קורבנות בפרט. פוררו ואחרים (Forero et al., 1999), לדוגמה, מדווחים שגודל קבוצת הבריונים-קורבנות הוא 21.5% מכלל תלמידי המדגם שלהם. יש כמה הסברים מתודולוגיים ותוכניים אפשריים לפער זה. בין היתר, ייתכן שהבדלים אלו בשיעורי התופעה נובעים מנקודת חיתוך שונה שבה משתמשים

חוקרים להגדיר בריונים-קורבנות, בריונים בלבד וקורבנות בלבד. כך לדוגמה, בין המחקרים העושים שימוש בסולם של אלוויס (Olweus, 1993) להגדרת בריונות, יש המשתמשים בנקודת החיתוך של "פעם או פעמיים בשנה האחרונה" ואחרים קובעים רף גבוה יותר (ראו דיון אצל Schwartz, 2000). כמו כן, עשויים להתגלות הבדלים בשיעורי התופעה בשל מאפייני מדגם שונים, כמו גיל הנבדקים. מאחר שאלימות משתנה בשכיחותה (Pellegrini et al., 1999) ובמאפייניה (Demaray & Malecki, 2003a) בגילים השונים, למשתנה זה השפעה מכרעת על תוצאות המחקר. הסבר אפשרי נוסף הוא, כי הבדלים בשיעורי החפיפה בין בריונות וקורבנות משתנים ממדינה למדינה ומהקשר תרבותי אחד למשנהו. אולם, שיעור בגובה 3.6%, שהתקבל במחקר הנוכחי, תואם במידה רבה למדי את שיעורי החפיפה הנעים בין 2%–10% שדווחו באנגליה (Smith & Sharp, 1994), בארצות-הברית (Nansel et al., 1997; Schwartz et al., 2001), בנורווגיה (Kumpulainen et al., 1998) ובקנדה (Craig, 1998). ראוי כי מחקרים נוספים יעסקו בבדיקה ובהשוואה בין-תרבותית שתזהה גורמים העשויים להסביר דמיון והבדל בשיעורי התופעה של קורבנות אלימים.

השערת המחקר שלנו הייתה כי יהיה קשר חיובי בין בריונות וקורבנות. בבדיקת הקשר בין בריונות לקורבנות על פי המדד של הראל לבריונות, הטרדות או הצקות, נמצא שההסתברות להיות קורבן גבוהה יותר בקרב תלמידים המתנהגים בבריונות כלפי אחרים. שיעור המדווחים על הפעלת בריונות בקרב מי שספגו מעשים מסוג זה גדול פי שלושה משיעורם בקרב אלו שלא נפגעו. זאת ועוד, מצאנו עדויות לכך שקשר זה נובע במידה רבה מהצטברות גדולה מהצפוי של תלמידים שהם בה בעת בריונים וקורבנות. ממצא זה מחזק את הקשר שנמצא בספרות בין בריונות לקורבנות. לפיכך, השערת המחקר באשר לקשר בין הפעלת בריונות וקורבנות לבריונות אוששה. הסבר תיאורטי, העשוי לפרש את הקשר האמור ניתן למצוא בתיאוריית ההגנה העצמית (Wolfgang & Ferracuti, 1967). התיאוריה מציעה כי קורבנות פשע עשויים להפוך לתוקפנים בעצמם, בשל נורמות תת-התרבות שלהם המצדיקות נקמה (ראו גם Arria, Wood, & Anthony, 1995; Benbenishty & Astor, 2005; Furlong et al., 1999; Paetsch & Bertnard, 2007; Khoury-Kassabri et al., 2001).

באשר למגדר, שיערנו כי עוצמת הקשר בין בריונות לבין קורבנות תהיה גדולה יותר בקרב בנים לעומת בנות. השערה זו לא אוששה. לכאורה, ממצאינו עומדים בסתירה עם מחקרים קודמים, שהעלו כי מרבית הקורבנות התוקפנים הם בנים (Forero et al., 1999; Hanish & Guerra, 2004; Ma, 2001; Mouttapa et al., 2004; Schwartz, 2000; Pellegrini et al., 1999; Nansel et al., 2001). אולם, בחלק ממחקרים אלו הממצאים לגבי תת-הקבוצה של בריונות-קורבנות לא נותחו, משום שמספרן הכולל של הנערות המעורבות באלימות במידה רבה, כתוקפניות וכקורבנות,

היה נמוך מאוד (Schwartz, 2000). כך הוכח לכאורה הבדל מגדרי בדפוס המשולב של בריון-קורבן. לשון אחר, אם נמצאו יותר בנים בריונים ויותר בנים קורבנות, ברור כי ימצאו יותר בנים שהם בריונים-קורבנות. אולם, האם הזכריות היא זו המגבירה את הסיכוי להפוך לבריון-קורבן? המחקר הנוכחי הוא היחיד שבחן באופן ישיר את השאלה אם ההסתברות להיות בריון וגם קורבן (לעומת הצירופים האחרים של "לא מעורב", "בריון בלבד" ו"קורבן בלבד") שונה בין בנים לבנות. לאור זאת, קיים עניין מיוחד בכך שממצאינו אינם מאשרים את ההשערה על ההבדל בין המינים.

ייתכן שהממצא מרמז על הבחנה שיש לעשות בין שתי שאלות מחקריות. האחת תתייחס להסתברות של בנות להיות מעורבות באלמות במידה רבה. השנייה תבדוק הבדלים משמעותיים בין בנות ובנים המעורבים באלמות במידה רבה. ייתכן שבקרב הקבוצה הקטנה של בנות המעורבות באלמות במידה רבה במיוחד פועלים מנגנונים דומים לאלו שפועלים בקרב הבנים. קרי, הן מתחברות באופן דיפרנציאלי עם בנות הדומות להן, ולכן במקביל להיותן אלימות כלפי עמיתותיהן, הן קורבנות לאלמות של עמיתותיהן התוקפניות. עקב מספרן הקטן יחסית של בנות בקבוצה זו, יש מקום למחקר עומק איכותני שיבחן את המאפיינים המיוחדים לבנות אלימות במיוחד ולסביבה שעמה הן נמצאות בקשר.

כאשר לשלב החינוך, שיערנו כי עוצמת הקשר בין בריונות וקורבנות גדולה יותר בקרב תלמידי החטיבות העליונות לעומת תלמידי חטיבות הביניים. הצגנו השערה זו לאור מודל הנתיבים ההתפתחותיים (Lorber, Wung, Keenan, Giroux, Stouthamer-Lorber, & Van Kammen, 1993), שממנו עולה כי מספר רב יותר של נערים משתתפים במעשי אלימות כתוקפנים בגילים צעירים, לעומת גילים מבוגרים. אולם, ככל שעולה גיל הנערים, כך מתחדדת ההבחנה בין נערים תוקפנים ובין שאינם תוקפנים, וניכרת התגבשות של מעורבות במעשי האלימות – בני הנוער המבוגרים המעורבים במעשי אלימות הם תת-קבוצה מובחנת המעורבת באלמות חמורה יותר, לעומת הגילים הצעירים.

מחקרים רבים תומכים בהסבר תיאורטי זה בהצבעים כי שיעור התלמידים הצעירים המעורבים במעשי אלימות גבוה מזה של תלמידים מבוגרים (הראל ואחרים, 2002; Olweus, 1993; Ma, 2001, 2002; Boulton & Underwood, 1992). כך לדוגמה מצאו הראל ואחרים (2002) כי שיעורי הקורבנות והבריונות יורדים בהדרגה עם העלייה בגיל התלמידים, בקרב שני המינים ובקרב תלמידי המגזר היהודי והערבי. בהתאם להשערותנו, מצאנו עדויות לקשר חזק יותר בין בריונות לקורבנות בקרב תלמידי החטיבות העליונות, לעומת תלמידי חטיבות הביניים. הסבר אפשרי לכך ניתן למצוא בממצאי מחקרים שהעלו כי תלמידים צעירים נוטים להיות מעורבים במעשי אלימות קלים יותר לעומת תלמידים מבוגרים (בנבנישתי, זעירא ואסטור, 2000; Craig, 1998; DuRant et al., 1999; Furlong et al., 1995). נראה כי הירידה בשיעורי

התוקפנות-קורבנות עם העלייה בגיל התלמידים עשויה להסביר את עוצמת הקשר הגבוהה שמצאנו בגילים המבוגרים.

בדומה, גם הניש וגוארה (Hanish & Guerra, 2004) בחנו את הסוגיה מזווית הראייה של פסיכולוגיה התפתחותית, ומצאו כי תופעת הבריונות-קורבנות שכיחה יותר בקרב תלמידי הכיתות הנמוכות, לעומת הגבוהות, אולם הן מצאו כי אצל הבוגרים, ההתנהגות הבריונית הייתה מובחנת ואלימה במיוחד. חוקרות אלו מסבירות כי שיעורי הבריונות-קורבנות יורדים עם העלייה בגיל, משום שההתנהגות התוקפנית הולכת ומתמקדת בקבוצת תלמידים מבוגרים יותר ואלים במיוחד. עם זאת, המחקר שלהן התמקד בגילים צעירים במיוחד (כיתות ד'-ו'). לכן, מן הראוי לבחון סוגיות אלו במחקר שיבחין בבירור בין אלימות באופן כללי לבין אלימות חמורה יותר הקשורה למעורבות בפעילות עבריינית והמאופיינת בהשתייכות לקבוצות עברייניות. סביר שמחקר מעין זה יתמקד בתלמידים בכיתות הגבוהות.

אשר למוצא אתני, השערת המחקר הייתה אקספלורטיבית וביקשה לבדוק אם יהיה הבדל בעוצמת הקשר בין הפעלת אלימות וקורבנות לאלימות בקרב תלמידים יהודים ותלמידים ערבים. בבדיקת ההשערה נמצא כי יש קשר מובהק בין היותו של תלמיד קורבן ובין היותו בריון, גם בקרב היהודים וגם בקרב הערבים. בניתוח מעמיק יותר של מבנה הקשר מצאנו עדויות לכך שיש קשר חזק יותר בין בריונות לקורבנות בקרב תלמידים יהודים לעומת ערבים, כלומר עוצמת הקשר בריונות-קורבנות גבוהה יותר בקרב תלמידים יהודים לעומת ערבים. במעט המחקרים שעסקו בקשר שבין אלימות-קורבנות למוצא אתני לא עלתה מגמה אחידה (Shaffer & Ruback, 2002; Unnever, 2005). הסבר אפשרי לכך הוא שמוצא אתני ותרבות הם משתנים הקשורים בחוזקה עם גורמים נוספים, שלהם עשויה להיות השפעה על היבטים של אלימות, כגון רקע חברתי-כלכלי של הורי התלמיד וסביבת בית הספר. ברחבי העולם, הבדלים תרבותיים קשורים למאפיינים חברתיים-פוליטיים, נושאים של כוח, עוני, קיפוח ודיכוי פוליטי, כל אלה הם חלק בלתי נפרד מחקירת הבדלים תרבותיים בחברה נתונה (Benbenishty & Astor, 2005). למאפיינים אלה השפעה אפשרית על קורבנות בבית הספר, מאחר שעוני בסביבת בית הספר, וגם שיעורי פשיעה גבוהים, משפיעים על בית הספר ועל מערך היחסים בו, וקשור לקורבנות על תוצאותיה (Lorion, 1998).

בישראל רצוי כי כל השוואה בין יהודים וערבים תביא בחשבון לא רק ערכים תרבותיים, מסורת ומערכת אמונות, אלא גם עימותים פוליטיים, מאזן כוחות והבדלים במיצב החברתי-כלכלי-פוליטי (קופ, 2005). חשוב כי מחקרים יהיו רגישים להשפעת המוצא על דפוסי תוקפנות-קורבנות, כגון כאשר לדפוסי נקמה, או לדינמיקה הפנימית של קבוצות תרבותיות, המשפיעה בין היתר על תלות הדדית של בני התרבות זה בזה. תרומת המחקר הנוכחי היא בזיהוי הבדל מעניין שטרם עלה במחקרים קודמים, אך

אין בידינו הסבר מספק לממצא זה. מחקר איכותני עשוי להיות יעיל במיוחד בזיהוי מנגנונים אלו.

באשר למשתני אקלים בית הספר, אוששה השערתנו כי בריונים-קורבנות יחוו את תחושת חוסר הביטחון הגבוהה ביותר. ההשערה נוסחה לאור קשר חזק ומובהק בין תחושת ביטחון בבית הספר עם תפיסת האלימות הכללית וגם עם חוויית האלימות האישית בבית הספר (Morrison, Furlong, & Smith, 1994) ולאור ממצאים המצביעים על כך שבריונים-קורבנות חוו דרגות גבוהות של אלימות הן כתוקפנים והן כקורבנות (Demaray & Mallecki, 2003a; Paetsch & Bertrand, 1999; Perry et al., 1998).

במחקרים אחרים נמצאה תחושת הביטחון בבית הספר בקשר מובהק עם גורמים נוספים המתייחסים לרשתות התמיכה של התלמידים (מספר חברים בקבוצת השווים, תמיכת מורים ומבוגרים אחרים שאליהם יכלו התלמידים לפנות בבית הספר) (Furlong et al., 1995; Morrison et al., 1994). ממצא זה מתיישב עם ממצאי המחקר הנוכחי באשר למשתנה אקלים בית הספר הנוסף שנבחר – תמיכת מורים. השערתנו, כי תלמידים המשתייכים לקבוצת הבריונים-קורבנות ידווחו על תמיכת מורים מועטה בבית הספר, אוששה. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם מחקרים (Demaray & Malecki, 2003a; Hanish & Guerra, 2004; Haynie et al., 2001;) (Shwartz, 2000) שהעלו כי בריונים-קורבנות נוטים לסבול מבידוד חברתי ומרמות נמוכות של תמיכה חברתית בכלל ותמיכת מורים בפרט. כמו כן, בדומה למחקרים נוספים (חורי-כסאברי, 2002; Furlong et al., 1995), מצאנו כי גם קבוצת "הבריונים בלבד" וקבוצת "הקורבנות בלבד" זוכות לתמיכת מורים נמוכה לעומת קבוצת התלמידים שאינם מעורבים כלל בבריונות. מחקרים העלו גם כי קורבנות סובלים מאוד מברידות וממיעוט חברים (Boulton & Underwood, 1992; Forero et al., 1999; Furlong et al., 1995; Olweus, 1993; Rigby & Slee, 1993). עובדת היותם של הבריונים-קורבנות אלימים מחד גיסא (ולכן לא אהודים על מורי בית הספר), וקורבנות מאידך גיסא (ולכן בעלי רשתות תמיכה רופפות מצד קבוצת השווים) מציבה אותם בסיכון גבוה. הם נאלצים להיתמך ברשתות תמיכה רופפות, או שהם חסרים אותן לחלוטין.

לסיכום נמצא כי קבוצת התלמידים שסווגו כבריונים-קורבנות היא הקבוצה הקטנה ביותר של תלמידים המעורבים במעשי בריונות בבית הספר. לאור העדויות שמצאנו, שמצב קבוצה זו הוא קשה במיוחד, הרי מספרם הנמוך הוא ממצא מעודד וחיובי. מנגד, דווקא השיעור הנמוך של קבוצת תלמידים זו עשוי להצביע על חומרת מצבם, ועל הקיצוניות המאפיינת אותם. לכן, חרף השיעור הנמוך, ואולי דווקא בשל כך, נראה כי בריונים-קורבנות מהווים מטרה חשובה למחקר שיסייע בפיתוח התערבויות המתאימות למצבם המיוחד.

מגבלות המחקר

על אף חשיבות המחקר והסתמכותו על מדגם מייצג המבוסס על מספר גדול של תלמידים בגילים שונים מרחבי הארץ, יש לו כמה מגבלות אשר יש לתת עליהן את הדעת. ראשית, מגבלה הקשורה לאופן מדידת המשתנים באמצעות שאלונים מובנים לדיווח עצמי. המחקר אינו כולל תצפיות ישירות על בתי ספר, או נתונים עקיפים אחרים על ממדי האלימות בבית הספר באופן שיאפשר הצלבת נתונים ביחס לכל תלמיד ותלמיד, כדי לקבל תמונה אמינה ומדויקת יותר אודות היקף התופעה. הטיה אפשרית נוספת במתן התשובות עשויה להיות בשל נטייתם של בני נוער להודות בקורבנותם יותר מאשר בתוקפנותם (Shaffer & Ruback, 2002). על כן, חשיבות רבה נודעת להסתמכות מחקרים בעתיד על דיווחים ממספר מקורות שונים, ולא רק על דיווח עצמי של התלמידים.

המלצות לפרקטיקה

אחת המסקנות החשובות העולות ממחקר זה היא כי קורבנות קשורה באופן מובהק לבריונות. אם כך, חשיבות רבה נודעת לטיפול בתלמידים שדיווחו על קורבנות, כאמצעי להפחתת היקף האלימות ככלל וכהגנה על בני הנוער. זאת ועוד, הקשר החזק בין קורבנות לבריונות מרמז כי קורבנות כשלעצמה היא גורם סיכון. ההשלכות הנובעות ממצא זה הן, שיהיה יעיל לטפח תוכניות התערבות עבור קורבנות אלימות בבתי הספר כאמצעי להפחתת כוללת של רמות האלימות, במיוחד לאור העובדה כי קורבנות קלה יותר לזיהוי, לעומת תוקפנות (Shaffer & Ruback, 2002).

מא (Ma, 2001) טוענת כי מעגל הבריונות-קורבנות בבית הספר הוא אחת הסיבות העיקריות לכך שתוכניות ייעוץ, אשר במסגרתן מתייחסים יועצי בתי הספר לבריונים ולקורבנות בצורה דיכוטומית, לא נשאו פרי. תוכניות המסתמכות על הגדרות צרות שבמסגרתן קורבנות ובריונים מסווגים לשתי קבוצות נפרדות עלולות להיכשל משום שיש סבירות גבוהה שנער יפגע בתלמיד אחר מיד לאחר פגישת ייעוץ שבה טופל כקורבן. תרחיש אפשרי הוא כי נער תוקפני, הסובל במקביל ממעשי אלימות המופעלים כלפיו על ידי תלמידים אחרים, יחוש תסכול מכך שאנשי המקצוע בבית הספר מתייחסים אליו כאל תלמיד אלים בלבד, מאחר שהוא עצמו מושפל ופגוע בשל קורבנותו. תסכול זה, בעקבות אבחון לא מדויק של אופן מעורבות הנער במעשי אלימות, עשוי להגביר בהמשך את תוקפנות הנער ולהחמיר את מצבו. חוקרות נוספות מיוחדת דווקא משום שהתלמידים הנמנים עמה חולקים מאפיינים התנהגותיים הן של קורבנות בלבד והן של בריונים בלבד. מכל מקום, חשוב שתוכניות התערבות יתחשבו בקשר שבין תוקפנות לקורבנות ולתרומה הייחודית של השילוב בין השתיים למצב התלמיד. נראה שבשלב הנוכחי קשה לקבוע מסמרות באשר למאפייני ההתערבויות

המתאימות לקבוצה זו, ויש להמשיך לבחון את התגובות הייחודיות שלהם להתערבויות המוצעות בבית הספר.

המלצות למחקר

ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים על קשר מובהק בין בריונות וקורבנות. עם זאת, מערך המחקר אינו מאפשר הבנה של סדר הופעת ההתנהגויות. נציין, כי חשוב לחקור את דפוסי ההתנהגות הבין-אישית של תוקפנים-קורבנות במיוחד במצבי קונפליקט; ייתכן כי תלמידים אלו מעצבנים תלמידים אחרים ומציקים להם, או שהם גורמים למריבות עם תלמידים תוקפניים אחרים החזקים מהם. במצב שכזה ייתכן כי תלמידים חזקים אלו גוברים על אותו תלמיד ופוגעים בו. ספרות המחקר מכנה טיפוס זה "קורבן פרובוקטיבי" (Olweus, 1993) שהתנהגותו "מושכת אש" וכתוצאה מכך גורמת במידה רבה לקורבנותו. תרחיש אפשרי נוסף הוא, כי תלמידים אלו מפעילים אלימות בהצלחה כנגד תלמידים אחרים החלשים מהם, ובו זמנית הם קורבנות למעשי אלימות של אחרים החזקים מהם. ראוי שמחקר בנושא זה יעשה שימוש במגוון של מערכי מחקר, כולל מחקרי אורך, ובמגוון כלים, כולל תצפיות מובנות ותצפיות אתנוגרפיות שיהוו ביצילות רבה יותר את סדר ההתנהגויות הבין-אישיות ומבנה היחסים בין התלמידים.

מקורות

- בנבשתי, ר. (2003). אלימות במערכת החינוך בישראל – תשס"ב: דו"ח ממצאים מסכם. בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- בנבשתי, ר., זעירא, ע. ואסטור, ר. א. (2000). אלימות במערכת החינוך בישראל: דו"ח ממצאים מסכם. בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- ברקוביץ, ר. (2005). הקשר בין הפעלת אלימות וקורבנות לאלימות בקרב תלמידים. עבודת מוסמך בעבודה סוציאלית, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- הראל, י., אלגנבוגן-פרנקוביץ, ש., מולכו, מ., אבר-עסבה, ח. וחביב, ג. (2002). נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון במבט בינלאומי. סיכום ממצאי המחקר השני (1998). ג'וינט, מכון ברוקדייל ואוניברסיטת בר-אילן: המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- הראל, י., מולכו, מ. וטילינגר, א. (2003). נוער בישראל: בריאות, רווחה נפשית וחברתית ודפוסי התנהגויות סיכון. סיכום ממצאי המחקר הארצי השלישי (2002) וניתוח מגמות בין השנים 1994–2002. ג'וינט, מכון ברוקדייל ואוניברסיטת בר-אילן: המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.
- הראל, י., קני, ד. ורהב, ג. (1997). נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון במבט בינלאומי. ג'וינט, מכון ברוקדייל ואוניברסיטת בר-אילן: המגמה לסוציולוגיה של הבריאות.
- חורי-כסאברי, מ. (2002). הקשר בין מאפייני האקולוגיה של בית הספר לבין רמת הקורבנות של תלמידיו. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

- קופ, י. (עורך) (2005). הקצאת משאבים לשירותים חברתיים, 2005. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- Arria, A. W., Wood, N. P., & Anthony, J. C. (1995). Prevalence of carrying a weapon and related behaviors in urban schoolchildren, 1989 to 1993. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, *149*, 1345–1350.
- Astor, R. A., Behre, W. J., Fravil, K. A., & Wallace, J. M. (1997). Perceptions of school violence as a problem and reports of violent events: A national survey of school social workers. *Social Work*, *42*, 55–68.
- Astor, R. A., Behre, W. J., Wallace, J. M., & Fravil, K. A. (1998). School social workers and school violence: Personal safety, training, and violence programs. *Social Work*, *43*, 223–232.
- Astor, R. A., Benbenishty, R., Zeira, A., & Vinokur, A. (2002). School climate, observed risky behaviors, and victimization as predictors of high school students' fear and judgments of school violence as a problem. *Health, Education and Behavior*, *29*, 716–736.
- Benbenishty, R., & Astor, R. A. (2005). *School violence in context: Culture, neighborhood, family, school and gender*. New York: Oxford University Press.
- Benbenishty, R., Astor, R. A., Zeira, A., & Vinokur, A. (2002). Perceptions of violence and fear of school attendance among junior high school youth. *Social Work Research*, *26*, 71–87.
- Boulton, M. J., & Underwood, K. (1992). Bully/victim problems among middle school children. *British Journal of Educational Psychology*, *62*, 73–87.
- Cohen, L. E., & Felson, M. (1979). Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, *44*, 588–608.
- Craig, W. M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences*, *24*, 123–130.
- Demaray, M. K., & Malecki, C. K. (2003a). Perceptions of the frequency and importance of social support by students classified as victims, bullies, and bully/ victims in an urban middle school. *School Psychology Review*, *32*, 471–492.
- Demaray, M. K., & Malecki, C. K. (2003b). Measuring perceived social support: Development of the child and adolescent social support scale. *Psychology in the Schools*, *39*, 1–8.
- DuRant, R. H., Getts, A. G., Cadenhead, C., & Woods, E. (1995). The association between weapon-carrying and the use of violence among adolescents living in or around public housing. *Journal of Adolescence*, *18*, 579–592.
- DuRant, R. H., Krowchuk, D. P., Kreiter, S., Sinal, S. H., & Woods, C. R. (1999). Weapon carrying on school property among middle school students. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, *153*, 21–26.
- Finkelhor, D., & Asdigian, N. G. (1996). Risk factors for youth victimization: Beyond a lifestyles/routine activities theory approach. *Violence and Victims*, *1*, 3–19.
- Forero, R., McLellan, L., Rissel, C., & Bauman, A. (1999). Bullying behaviour and psychosocial health among school students in New South Wales, Australia: Cross sectional survey. *British Medical Journal*, *319*, 344–348.

- Furlong, M. J., Bates, M. P., & Smith, D. C. (2001). Predicting school weapon possession: A secondary analysis of the youth risk behavior surveillance survey. *Psychology in the Schools, 38*, 127–139.
- Furlong, M. J., Chung, A., Bates, M., & Morrison, R. L. (1995). Profiles of non-victims and multiple victims of school violence. *Education and Treatment of Children, 18*, 282–298.
- Furlong, M. J., & Morrison, G. M. (1994). Introduction to miniseries: School violence and safety in perspective. *School Psychology Review, 23*, 139–150.
- Furlong, M. J., Morrison, G. M., Chung, A., Bates, M., & Morrison, R. (1997). School violence: A multicomponent reduction strategy. In G. Baer, K. Minke, & A. Thomas (Eds.), *Children's needs, Vol. 2: Development, problems and alternatives* (pp. 245–256). Washington, DC: National Association of School Psychologists.
- Garcia-Perez, M. A., & Nunez-Anton, V. (2003). Cellwise residual analysis in two-way contingency tables. *Educational and Psychological Measurement, 63*, 825–839.
- Gumpel, T. P. (2008). Behavioral disorders in the school: Participant roles and sub-roles in three types of school violence. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders, 16*, 145–162.
- Hanish, L. D., & Guerra, N. G. (2000). The roles of ethnicity and school context in predicting children's victimization by peers. *American Journal of Community Psychology, 28*, 201–223.
- Hanish, L. D., & Guerra, N. G. (2004). Aggressive victims, passive victims, and bullies: Developmental continuity or developmental change? *Merrill-Palmer Quarterly, 50*, 17–32.
- Haynie, D. L., Nansel, T., Eitel, P., Crump, A. D., Saylor, K., & Yu, K. (2001). Bullies, victims, and bully/victims: Distinct groups of at-risk youth. *Journal of Early Adolescence, 21*, 29–49.
- Hindelang, M. J., Gottfredson, M. R., & Garofalo, J. (1978). Victims of personal crime: An empirical foundation for a theory of personal victimization. In M. J. Hindelang (Ed.), *Victims of personal crime* (pp. 241–274). Cambridge, MA: Ballinger.
- Huizinga, D. (1995). Developmental sequences in delinquency: Dynamic typologies. In L. J. Crockett & A. C. Crouter (Eds.), *Pathways through adolescence* (pp. 15–34). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Khoury-Kassabri, M., Astor, R. A., & Benbenishty, R. (2007). Weapon use in Israeli schools: The contribution of individual and school factors. *Health, Education, & Behavior, 34*, 453–470.
- Kumpulainen, K., Rasanen, E., Henttonen, I., Almqvist, F., Kresanov, K., Linna, S. L., Moilanen, I., Piha, J., Puura, K., & Tamminen, T. (1998). Bullying and psychiatric symptoms among elementary school-age children. *Child Abuse & Neglect, 22*, 705–717.
- Lagerspetz, K. M., Bjorkvist, K., & Peltonen, T. (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11- to 12- year-old children. *Aggressive Behavior, 14*, 403–414.
- Le Blanc, M., Cote, G., & Lorber, R. (1991). Temporal paths in delinquency: Stability, regression and progression analyzed with panel data from an adolescent and delinquent sample. *Canadian Journal of Criminology, 33*, 23–44.

- Lorber, R., Felton, D. K., & Reid, J. B. (1984). A social learning approach to the reduction of coercive processes in child abusive families: A molecular analysis. *Advances in Behaviour Research and Therapy*, 6, 29-45.
- Lorber, R., & Stouthamer-Lorber, M. (1998). Juvenile aggression at home and at school. In D. S. Elliot, B. A. Hamburg, & K. R. Williams, (Eds.), *Violence in American schools* (pp. 94-126). New York: Cambridge University Press.
- Lorber, R., Wung, P., Keenan, K., Giroux, B., Stouthamer-Lorber, M., & Van Kammen, W. B. (1993). Developmental pathways in disruptive child behavior. *Development and Psychopathology*, 5, 101-132.
- Lorion, R. (1998). Exposure to urban violence: Contamination of the school environment. In D. S. Elliot, B. A. Hamburg, & K. R. Williams (Eds.), *Violence in American schools* (pp. 293-311). New York: Cambridge University Press.
- Ma, X. (2001). Bullying and being bullied: To what extent are bullies also victims? *American Educational Research Journal*, 38, 351-370.
- Ma, X. (2002). Bullying in middle school: Individual and school characteristics of victims and offenders. *School Effectiveness and School Improvement*, 13, 63-89.
- Morrison, G. M., Furlong, M. J., & Smith, G. (1994). Factors associated with the experience of school violence among general education, leadership class, opportunity class, and special day class pupils. *Education and Treatment of Children*, 17, 356-369.
- Mouttapa, M., Valente, T., Gallaher, P., Rohrbach, L. A., & Unger, J. B. (2004). Social network predictors of bullying and victimization. *Adolescence*, 39, 315-335.
- Nansel, T. R., Overpeck, M., Ramani, S., Ruan, W., Simons-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: Prevalence and association with psychological adjustment. *Journal of the American Medical Association*, 285, 2094-2100.
- Olweus, D. (1993). Bully/victim problems among schoolchildren: Long-term consequences and an effective intervention program. In S. Hodgins (Ed.), *Mental disorder and crime* (pp. 317-349). Newbury Park, CA: Sage.
- Paetsch, J. J., & Bertrand, L. D. (1999). Victimization and delinquency among Canadian youth. *Adolescence*, 34, 351-367.
- Pellegrini, A. D., Bartini, M. & Brooks, F. (1999). School bullies, victims, and aggressive victims: Factors relating to group affiliation and victimization in early adolescence. *Journal of Educational Psychology*, 91, 216-224.
- Perry, D. G., Kusel, S. J., & Perry, L. C. (1998). Victims of peer aggression. *Developmental Psychology*, 24, 807-814.
- Rigby, K., & Slee, P. S. (1993). Dimensions of interpersonal relation among Australian children and implications for psychological well-being. *The Journal of Social Psychology*, 133, 33-40.
- Rodkin, P. C., Farmer, T. W., Pearl, R., & Van Acker, R. (2000). Heterogeneity of popular boys: Antisocial and prosocial configurations. *Developmental Psychology*, 36, 14-24.
- Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Bjorkqvist, K., Osterman, K., & Kaukiainen, A. (1999). Bullying as a group process: Participant roles and their relations to social status within the group. *Aggressive Behavior*, 22, 1-15.

- Schwartz, D. (2000). Subtypes of victims and aggressors in children's peer groups. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 28, 181–196.
- Schwartz, D., Dodge, K. A., Pettit, G. S., & Bates, J. E. (1997). The early socialization of aggressive victims of bullying. *Child Development*, 68, 665–675.
- Shaffer, J. N., & Ruback, B. R. (2002). Violent victimization as a risk factor for violent offending among juveniles. *Juvenile Justice Bulletin of the US Department of Justice*. Retrieved from: http://www.ncjrs.gov/html/jjbul2002_12_1/contents.html#acknowledge.
- Singer, S. I. (1981). Homogeneous victim-offender populations: A review and some research implications. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 72, 779–788.
- Smith, P. K., & Sharp, S. (1994). The problem of school bullying. In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), *School bullying: Insights and perspectives* (pp. 1–19). London: Routledge.
- Solberg, M., & Olweus, D. (2003). Prevalence estimation of school bullying with the Olweus bully/victim questionnaire. *Aggressive Behavior*, 29, 239–268.
- Sutherland, E. H. (1942). *White collar crime*. New York: Holt Rinehart and Winston.
- Unnever, J. D. (2005). Bullies, aggressive victims, and victims: Are they distinct groups? *Aggressive Behavior*, 31, 153–171.
- Wolfgang, M. E., & Ferracuti, F. (1967). *The subculture of violence: Toward an integrated theory in criminology*. London: Tavistock Publications.